

<https://doi.org/10.62837/2025.4.68>

AYNUR POLUYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behbudov küçəsi 134
pva.aynur999@gmail.com

SİNONİMLƏR VƏ ONLARIN KONTEKST DAXİLİNDƏ ƏVƏZLƏNMƏSİ XÜLASƏ

Bu məqalə dilçilərin sinonimlərin və sinonim sözlərin müəyyən kontekstdə əvəzlənməsinə müxtəlif yanaşmalarından bəhs edir. Müasir ingilis dilində sinonimlərin leksik-semantik mənası, kontekst daxilində işlədilməsi, kontekstə uyğun düzgün və dəqiq sözün seçilməsi dilçiliyin mübahisəli problemlərindən biridir. Dilçilərin bu məsələyə bir çox ziddiyyətli yanaşmaları var. Bəzi dilçilərin fikrincə, sözlər kontekstdə o qədər dəqiq işlədilməlidir ki, onları başqa sinonimlə əvəz etmək olmasın, bəziləri isə bunun tam əksini iddia edirlər. Bildiyimiz kimi, sinonimlər dil və nitq prosesində üslub müxtəlifliyinin və emosional-ekspressiv tonun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Beləliklə, kontekstdə bir sözü dəqiq müəyyən etmək üçün ilk növbədə sözlərin məzmununu araşdırmaq lazımdır. Belə ki, kontekstin ümumi məzmunu ilə sinonimin leksik-semantik mənası arasındakı əlaqə hələ də dilçilər tərəfindən araşdırılan bir sahədir.

Açar sözlər: sinonimlər, kontekst, əvəzləmə, leksik-semantik məna, məzmun

Sinonim sözlər eyni dilin eyni və ya oxşar məna ifadə etməsinə və ya müxtəlif sözlərin eyni bir anlayışı ifadə etməsinə deyilir. Dilin təbiətindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hər dilin özünəməxsus tarixi, motivasiyası və xüsusi işlənmə konteksti var. Bununla yanaşı, elə sözlər də var ki, kommunikasiya aktı üçün olduqca lazımsızdır, dilin zənginliyini təmin etməkdənsə, onu artıq şəkildə yükləyir, ifadəliliyini pozur. Belə ki, əgər iki söz həm mənaca, həm də işlənmə funksiyasına görə tamamilə eynidirsə və istənilən kontekst daxilində heç bir məna fərqi yaratmadan biri digərini əvəz edə bilirsə, bu zaman, komponentlərdən biri ya mənasını dəyişir, ya da dilin istifadəsindən çıxır. Sözlər sinonimik qaydalar əsasında analiz edilərək, məna eyniliyi və oxşarlığı cəhətdən qruplaşdırılır. Sinonimlər elə sözlərdir ki, kontekst daxilində bir-birini əvəzləyə və ya yerdəyişmə edə bilər, lakin bununla belə sinonimlər arasında olduqca yüngül, gözəçarpmaz semantik məna fərqləri vardır. Belə ki, çox az sayda sinonimlər var ki, bütün konnotativ məna çalarlarında üst-üstə düşərək mənaca fərqlənmədən bütün kontekstlərdə qarşılıqlı əvəzlənə bilsin. İngilis dilində sinonimlərin zəngin olması bizim özümüzü daha rahat ifadə etməyimiz üçün müxtəlif formalar verir və daha geniş imkanlar yaradır, lakin əsas məsələ həmin sinonimlər cərgəsindən bizə, bizim

nitqimizə və mövzumuza uyğun olanını seçib istifadə etməkdir. Bu halda, kontekst fenomenini məna anlaşılmazlığının qarşısını alan profilkatik güc kimi təsvir edə bilərik. Sinonim sözlər öz həqiqi mənalarını kontekst daxilində digər sözlərlə münasibətdə aşkar edir. N.Məmmədov “Dilçiliyin əsasları” kitabında qeyd edir: “Dilin lüğət tərkibində bir qrup sözlər vardır ki, onlar müxtəlif səs tərkiblərindən ibarət olub, ya eyni və ya bir-birinə çox yaxın mənaları ifadə edir; bunlara sinonimlər deyilir”. [14] Sinonimlərin əsas funksiyası eyni fenomenin və ya anlayışın müxtəlif aspektlərini, məna çalarını və variantlarını müəyyənləşdirməkdir. Sinonimlərin öyrənilməsi dil öyrənmə prosesinin əvəzedilməz hissəsidir. Belə ki, sözün sinonimlər cərgəsindən düzgün seçilərək istifadə olunması istər yazılı, istərsə də şifahi nitqdə bütövlükdə kontekstin mənasına və emosional-üslubi çalarlığına, məzmununa, ekspressivliyə və dəyərinə olduqca böyük təsir göstərir.

Kontekst ilə doğru sinonim söz arasındakı əlaqəni Mark Tven belə bir müqayisə ilə izah edir: “Düzgün sözlə dəqiq söz arasındakı fərq, şimşək ilə işıq böcəyi arasındakı fərqlə bənzəyir”. [19]

Bunu da qeyd edək ki, sinonimlər arasındakı fərq konnotativ mənaya, başqa sözlə desək, konnotasiyalara əsaslanır. İ.R.Qalperin sinonimləri onların denotativ və konnotativ mənaları əsasında tədqiq edərək göstərir ki, digər dillərdə olduğu kimi müasir ingilis dilinin lüğət tərkibində də elə söz qrupları vardır ki, onlar ümumi mənasına, məntiqi predmetinə, emosional çalarlığına və ya kontekstuallığına görə fərqlənir. D.Kristal isə göstərir ki, leksemlər çox nadir hallarda tamamilə eyni məna ifadə edir. Buna səbəb kimi sözlərin daşdığı üslubi rəngarəngliyin, regional əlamətlərin, emosional çalarlığın və digər əlamətlərin nəzərə alınmalı olduğunu vurğulayır. Bütün bunlara əlavə olaraq, sinonimlərin öyrənilməsində kontekst əsas məsələlərdən biri olduğunu da qeyd edir. [3]

Sinonimiyani bir qarderob kimi təsəvvür edərək belə bir nümunə göstərək. Məsələn, hansısa bir tədbirə getdiyimiz zaman məkana və tədbirə uyğun geyimlər seçib geyinirik, eynilə fikirlərimizi aydın, düzgün və dəqiq ifadə etmək üçün sözlərimizi həmin kontekstə uyğun seçdiyimiz kimi. Belə ki, sinonimlər qrupunu təşkil edən sözlər nə qədər eyni və ya oxşar məna ifadə etsələr də, hər bir komponentin özünəməxsus cəhətləri var və bu özünü kontekst daxilində daha aydın göstərir. Belə ki, gedəcəyimiz yerə uyğun hazırlaşmamamız bizi nə qədər gülünc vəziyyətə sala bilərsə, kontekstə uyğun olmayan sinonimin istifadəsi də bir o qədər bizi pis vəziyyətə sala bilər.

Sosiolinqvistika bəhsindən bildiyimiz kimi dil ilə cəmiyyət daima bir-biri ilə əlaqəlidir və hətta varlıqları bir-birindən ayrı düşünülə bilməz. Sinonimlər də hər bir dilin özünəməxsus əlamətlərini əks etdirir. Buna görə də sinonim sözləri bir dildən başqa dilə tərcümə etdikdə diqqətli olmaq lazımdır. Bəzən tərcümə zamanı ya sinonimlərin mənası itir, ya da yalnız tərcümə olunur, ya da ki, anlayışın ifadə etdiyi mənanı dəqiq ifadə etmək mümkün olmur. Çünki hər bir cəmiyyətin və hər bir dilin

öz mənəvi, tarixi yaddaşı var. Həmin ərazidə yaşayan insanlar hər hansı bir əhvalatı, tarixi hadisəni və ya gündəlik həyatdan olan istənilən bir anlayışı çox rahatlıqla başa düşə bilirlər, lakin bu o demək deyil ki, bu dili öyrənən hər kəs də həmin anlayışı olduğu kimi dərk edəcəkdir. Sinonim sözlərin istifadəsində müxtəlif kontekstləri tədqiq etdikdə, həmçinin rəsmi və qeyri-rəsmi üslublar nəzərə alınır. Belə ki, sinonimləri istifadə edərkən, ilk növbədə, kontekstin məzmununa hansı dərəcədə uyğun olub-olmadığına diqqət edilməlidir. Məsələn, *“take (rəsmi) – catch (qeyri-rəsmi)”*; *“travel by (rəsmi) - figure out (qeyri-rəsmi), get the message (qeyri-rəsmi)”*; *“understand (qeyri-rəsmi), perceive (qeyri-rəsmi) - puzzle out (rəsmi)”*; *“phone (qeyri-rəsmi) - contact (rəsmi)”* nümunələrində sinonim cərgələrini təşkil edən sözlərdən biri rəsmi, digəri isə qeyri-rəsmi kontekstlər üçün istifadəyə uyğundur.

Hər hansı bir kontekst daxilində danışanın ifadə etdiyi fikir ilə onun istinad etdiyi obyekt arasındakı münasibətə əsasən üslubi sinonimlər iki formada olur: evfemizmlər və kakofemizmlər. Əvvəlki fəsildə də qeyd etdiyimiz kimi, həm evfemizm, həm də kakofemizmlər üslubi sinonimlərin xüsusi bir qrupunu formalaşdırır. Evfemizmlər, istinad edilən obyektə müsbət münasibət, yəni ehtiram və hörmət ifadə etmək üçün istifadə olunan sözlərdir. Dilçi alimlər evfemizmlərdən söhbət açarkən onların mənbəyinin vaxtilə qoyulmuş qadağalardan, yəni tabulardan və cəmiyyət içində yayılmış, keçmiş zamanda dildən-dilə yayılan batil inanclardan yarandığını qeyd edirlər.

Kontekst daxilində obyektə olan münasibətlə əlaqədar digər bir sinonim qrupu isə kakofemizmlərdir. Müasir ingilis dilində də bu cür üslubi sinonimlər kontekstə üslubi rəngarənglik və emosional çalarlıq qatmaq məqsədilə istifadə edilir, lakin kakofemizmlər istinad edilən obyektə qarşı mənfi münasibəti ifadə etmək üçün istifadə edilir. Onu da qeyd etmək istərdim ki, evfemizmlər və kakofemizmlərdən istifadə həm nitqimizin, həm də bədii ədəbiyyatda obrazların dilinin zənginləşdirmək, üslubi çalar qatmaq üçün yaxşı vasitələrdir. Hər ikisi ekpressiv-üslubi və ictimai faktor olduğundan bədii ədəbiyyatda olduqca geniş istifadə olunur.

Bəzi dilçi alimlər sinonimlərin əvəzlənməsini sinonimlər tərifində əsas kriteriya kimi götürməyə cəhd etmişlər. S.Ulman da linqvistik kontekstdə sinonimlərin bir-birini əvəzləyə bilməsini əsas götürən dilçilərdəndir. O, mənanın linqvistik oxşarlığına əsaslanaraq yazır ki, əgər sinonimlər qrupuna daxil olan hər bir komponent eyni kontekstdə işləyə bilərsə, demək, onlar sinonimdir. S.Ulman sinonimlərə kontekstual cəhətdən yanaşaraq sinonimlərin istənilən kontekstdə bir-birini qarşılıqlı əvəzləyə bilməsini iddia edir, lakin bu cür sözlər dilin lüğət tərkibində çox azdır. [24]

İ.V.Arnold sinonim sözlərin qarşılıqlı əvəzlənmə prinsipini fonologiyadan götürdüyü subsitusiya metodu ilə müqayisə edərək analiz edir. [25]

Bəzən elə sözlər olur ki, kontekst daxilində xüsusi yerləri və xüsusi

konnotativ strukturu olduğundan onları başqa sinonim sözlərlə əvəzləyə bilmərsən. Sinonimin xüsusi xarakteri olduğundan əvəzlənməni sinonimiyanın kriteriyası hesab etmək çətindir. Onları ya əvəzləmək mümkün olmur, ya əvəzləmə məsləhət deyil, ya da heç bir mənə ifadə etmir. Məsələn, “*pretty – good-looking – handsome – beautiful*” sinonimləri bir-birini tamamilə əvəzləyə bilmir. Çünki hər biri insan gözəlliyini özünəməxsus şəkildə təsvir edir və hətta “handsome” sözü adətən kişi cinsinə aid edilir. Burada “beautiful” sinonimi qrupun dominant sinonimidir.

Sinonimlər cərgəsini təşkil edən sözlər mənşəyinə görə eyni və müxtəlif növ komponentlərdən, bir sözlə, milli və alınma sözlərdən ibarət ola bilər. Məsələn, “to answer” və “to begin” fəlləri ingilis dilinin milli sözləri, sinonimləri olan “to respond” və “to start” isə fransız və latın dili mənşəli sözlərdir.

İngilis dilinin lüğət tərkibində qısaltma üsulu ilə formalaşdırılmış üslubi sinonimlər də mövcuddur. Məsələn, “phone” sinonimi “telephone”; “fancy” sözü isə “fantasy” sözünün qısaltılmış formalarıdır. Bu cür sinonimlər kontekst daxilində istifadəsi şairin, yazıçının və ya danışanın nitqinə canlılıq, üslubi çalar qatmağa kömək edir. Üslubi sinonimlərdən danışarkən, daha bir xarakterik xüsusiyyətini vurğulamaq lazım gəlir. Bəzən bir sinonim bir qrup sözlə və ya bir qrup söz cəmi bir sinonimlə qarşılıqlı şəkildə əvəz edilə və ya yerdəyişmə edilə bilər. İndi isə aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək: “Care of him! Yes, I really believe Darcy does take care of him in those points where he most wants care. From something that he told me in our journey hither, I have reason to think Bingley very much indebted to him...” (Jane Austen, “Pride and Prejudice”) Nümunədəki “to take care of” ifadəsinin əvəzinə isə “to protect” sözünün sinonimik qarşılığı kimi istifadə oluna bilər.

Hər bir sinonim sözün özünəməxsus frazeoloji əlaqələnmə xüsusiyyəti olduğundan, sabit ifadələr daxilində sözlərin sinonimləri ilə əvəzlənməsi mümkün deyil. A.V.Kunin sabit ifadələrin sərbəst ifadələrdən fərqli olaraq, sinonimlik xarakterinin olduğunu vurğulayır. Bəzi sabit ifadələrdə isə leksik komponentlər mənası dəyişmədən yerdəyişmə edilə bilər. Məsələn, “cast fling something in somebody’s teeth” və ya “cast throw something in somebody’s teeth”. [2]

Bəzən də elə sinonimlər olur ki, vaxtilə bütün kontekstlərdə qarşılıqlı əvəzlənə bildiklərinə halda, zaman keçdikcə dildəki inkişafı ilə yanaşı tərəflərdən biri artıq ifadə etdiyi mənanı dəyişə bilər. Məsələn, “merry – gay – happy” və s.

Əvəzlənmə və ya yerdəyişmə hadisəsi ilə bağlı M.Rzazadənin bu fikri ilə razılaşa bilərik. M.Rzazadə yazır: “Sinonimlər bir-birini qeyd və şərtsiz əvəz etmək üçün deyil, bir anlayışın və məzmunun müxtəlif mənə incəliklərini vermək, ifadənin təsirini, bədii gözəlliyini artırmaq, fikri konkret, aydın, parlaq etmək və onu rəngarəng vasitələrlə ifadə etmək üçündür”. [15]

Dilçi alimlər tərəfindən sinonim sözlər arasındakı leksik-semantik və üslubi fərqləri üzvlərin müqayisəsi metodu ilə araşdırmaq, sinonimlər cərgəsinin komponentləri arasındakı əlaqələri təyin etdikdən sonra linqvistik tədqiqatlarda

önəmli yer tutmuşdur. Qeyd edək ki, yerdəyişmə və neytrallaşdırma hadisələri əvəzləmə yolu ilə yoxlanılır və bu metod fonologiyadan semasiologiya tərəfindən alınmışdır. Belə ki, sinonim sözlərin əsas leksik dəyərini müəyyənləşdirmək üçün sinonim qarşılıqları ilə əvəzləyərək nəticələrini müşahidə etmək lazımdır. İngilis dilində sinonimiyanın hərtərəfli və dərin linqvistik tədqiqi, leksikologiya və semasiologiya sahələrində də sinonim sözlərin araşdırılması diçiləri bu sahəyə cəlb edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev S.Ə. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi. Bakı, 2013, 596s.
2. Arnold I.V. The English word. Москва, 1986, 293p.
3. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge University Press, 1992, 496p.
4. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1977, 270s.
5. Galperin I.R. Stylistics. Moscow, 1977, 334p.
6. Ginzburg R.S., Khidekel S.S., Knyazeva Y.Y., Sankin A.A. A Course in Modern English 7. Lexicology. Higher school publishin house, Moscow 1996, 267p.
8. Qurbanov A.M. Nitq mədəniyyətinin inkişafında sinonimikanın rolu. Azərbaycan məktəbi, №7, 1966, s.22-30.
9. Harris Z.S. Co-ocurence and transformation in linguistic strycture. L., 1957, 152p.
10. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili (I hissə). Bakı, 2010, 450s.
11. Арбекова Т.И. Лексикология английского языка. М., 1977, 239с.
12. Raevskaya N.M. English Lexicology. Moscow, 1973, 302p.
13. Бережан С.Г. Теория семантический полей и синонимия. М., 1967, 248с.
14. N.Məmmədov. Diçiliyin əsasları, Bakı, 1961, səh105yeri, səh 260
15. Ə.M.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı, B. 1962, 122-123yeri. 270s.
16. Rayevskaya N.M. English Lexicology. Moscow, 1973, 302p.
17. Webster's New Dictionary of Synonyms. G&C. Merriam Company Publishers.
18. Springfield, Massachusetts. USA, 1984, 909p.
19. Антрушина В.Б. и др. Лек сикология английского языка. Москва, 1985, 220с.
20. Арбекова Т.И. К вопросу о взаимоотношениях между синонимами. Москва, 1963, 168с.
21. Loftier H. English synonymy and how to use them. Leipzig, 1979, 242p.
22. Webster's New Dictionary of Synonyms. G&C. Merriam Company Publishers.
23. Springfield, Massachusetts. USA, 1968, 443p.
24. Ullmann S. The principles of semantics. Glasgow, 1957, 217p.
25. Арнольд И.В. Лекси кология современного английского языка. М., 1986, 295с.

AYNUR POLUYEVA

SYNONYMS AND THEIR REPLACEMENT IN CONTEXT
SUMMARY

This article describes the different approaches of linguists to the replacement of synonyms and synonymous words within a particular context. The lexical-semantic meaning of synonyms in modern English, their use within the context, the choice of the correct and accurate word in accordance with the context is one of the controversial problems of linguistics. There are many conflicting approaches to this issue by linguists. According to some linguists, words should be used so precisely in the context that they cannot be replaced by another synonym, while others claim the exact opposite. As we know, synonyms play an important role in the formation of stylistic diversity and emotional-expressive tone in the language and speech process. Thus, in order to accurately identify a word in the context, it is first necessary to examine the content of the words. Thus, the relationship between the general content of the context and the lexical-semantic meaning of a synonym is still an area that is still being studied by linguists.

Key words: synonyms, context, substitution, lexical-semantic meaning, content

АЙНУР ПОЛУЕВА

СИНОНИМЫ И ИХ ЗАМЕНА В КОНТЕКСТЕ
РЕЗЮМЕ

В этой статье описываются различные подходы лингвистов к замене синонимов и синонимичных слов в определенном контексте. Лексико-семантическое значение синонимов в современном английском языке, их использование в контексте, выбор правильного и точного слова в соответствии с контекстом является одной из спорных проблем лингвистики. Есть много противоречивых подходов к этому вопросу со стороны лингвистов. По мнению некоторых лингвистов, слова должны использоваться настолько точно в контексте, что их нельзя заменить другим синонимом, в то время как другие утверждают прямо противоположное. Как известно, синонимы играют важную роль в формировании стилистического разнообразия и эмоционально-выразительного тона в языковом и речевом процессе. Таким образом, чтобы точно идентифицировать слово в контексте, сначала необходимо изучить содержание слов. Таким образом, связь между общим содержанием контекста и лексико-семантическим значением синонима по-прежнему остается предметом изучения лингвистов.

Ключевые слова: синонимов, контекст, замена, лексико-семантическое значение, содержание.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Zərinə Aslanova